

Ajattelevan maiseman kerrostumia

Riina Haanpää & Simo Laakkonen

Tuuli neittä tuutteli,
aalto impeä ajeli
ympäri selän sinisen,
lakkipäien lainehien:
tuuli tuuli kohtuiseksi,
meri paksuksi panevi.
Kantoi kohtua kovoa,
vatsantäyttä vaikeata
vuotta seitsemän satoa,
yhöksän yrön ikeä.
(Lönnrot 2000 [1849], 3.)

Yllä olevan maailmansyntyrunon laatijoiden ja sen laulajien tavoitteena oli vastata olemassaolon vaikeimpaan kysymykseen – minkälainen maailma oli ennen kuin ihmistä oli olemassa? Runossa ilman impi käy veen emona yhdessä sotkan, soresan linnun kanssa kohti maailman tuskallista syntymää. Säkeissä kuvaillaan maan, taivaan ja tähtivyön lisäksi niin mantereiden, saarten, luotojen kuin pohjan synty: ”Kussa kättä käännähytti, siihen niemet siivoeli; kussa pohjasi jalalla, kalahauta kaivaeli” (Lönnrot 2000 [1849], 5). Vesilinnun kansa, itämerensuomalaiset (Meri 1970; 1983; Tarkka 2005, 160) vastasivat maiseman esittämään arvoitukseen kauliilla ja vaikuttavalla tavalla.

Itämerensuomalaiset tarkastelivat maisemaa kysymysten sarjana. He lähestyivät maisemaa pienten ja suurten kysymysten muodostamana aineellisena ja aineettomana karttana, joka ylty yksittäisen ihmisen arjen arvoituksista maailman synnyn syövereihin. Claude Lévi-Straussin mukaan myytit ajattelevat meissä (Siikala 2013, 20). Maiseman meille muovaamat arvoitukset eivät ole kadonneet jääkauden jälkeisenä aikana mihinkään. Kun nykyihminen istuu illan tullen rantanuotiolla tai vaaran laella aamun sarastaessa, maisema tiedustelee pelkällä olemassaolollaan: mikä minä olen, mistä olen tullut, mikä minua muovaa ja miten ehkä muutun tulevaisuudessa? Mikä minun paikkani on ihmisen maailmassa? Maisema haastaa meitä edelleen samoilla kysymyksillä kuin ajan alussa, ja jokainen sukupolvi käy niitä läpi vuorollaan,

ajallaan ja tavallaan. Maiseman sisältämien kysymysten edessä ihminen on edelleen pieni ja yksinäinen olento.

Nykysukupolvien maailmankuvassa maisema ei kuitenkaan ole enää yksiselitteisesti ajatteleva olento. Tässä modernin maailman ihmiset edustavat aivan uutta näkemystä. Itämeren alueelle jääkauden jälkeen saapuneille ihmisille oli itsestään selvää, että maisema ajatteli ja maisemaa oli ajateltava. Kun pyyntiin lähdettiin, oli ensin pyydetty metsän isänniltä ja emänniltä lupaa. Kun metsästäjä pyrki löytämään esimerkiksi hangakselle, aitamaiselle peuran ja hirven pyydyselle, parhaan mahdollisen paikan, oli hänen ajateltava harjumaastoa peuran lailla, nähtävä maisema peuran suurin silmin, kuultava äännet peuran korvin, tunnettava loiset peuran nahan alla ja haisteltava sen kuonolla hajumaailmasta merkkejä ravinnosta ja pedoista. Pyydetyltä peuralta oli lopuksi pyydetty anteeksi sen tappamista ja huolehdittava niin peuran ruhosta kuin sen käsittelystä jääneistä osista niin kunnioittavasti, että metsän väki antoi luvan palata metsälle uudelleen. (Ks. Honko ym. 1994, 117–120; Siikala 2013, 371–380; Pulkkinen 2014, 205–206.) Pyyntikulttuurien animistinen maailmankatsomus perustui luonnon ja ihmisen vuoropuheluun: luonnonvoimilla oli omat haltijansa ja niistä oli pidettävä huolta, jotta ne pitivät vuorostaan ihmisestä huolta (Pulkkinen 2014, 46–47). Säilyäkseen hengissä metsästäjän oli tunnettava luonnonmaiseman lisäksi sitä edustava henkimaailma, sen tuntemuksia sekä tavat suostutella eri olentoja, joista pyyntionni ja siten henkiinjääminen riippui.

Maanviljelyksen tulo muutti suhdetta maisemaan. Kun ihminen asettui paikalleen, kodista tuli maailman keskus ja maasta (pellostasta) ja taivaasta (sateesta) tulivat maiseman merkittävimmät elementit (Honko ym. 1994, 68, 72–73). Tietäjiä, riittejä ja loitsuja tarvittiin kuitenkin edelleen hakemaan tietoa tuonpuoleisesta, parantamaan ihmisiä ja eläimiä, hoitamaan vuodenvaihtamisen rituaaleja, auttamaan toimeentulossa ja ihmisten välisissä suhteissa (Siikala 2013, 90–92). Itämeren rannikoiden heimoyhteiskuntien itsenäisyyden aika päättyi väkivaltaisiin ristiretkiin. Ortodoksinen ja katolinen kirkko eivät aluksi kuitenkaan muuttaneet ihmisten maailmankuvaa kovinkaan paljon; lähinnä ne loivat uuden kerroksen perinteisen kansanuskon ja -tapojen päälle (Honko ym. 1994, 33–34; ks. myös Anttonen 1987, 142–145; Harva 2018; Tarkka 2005, 22, 27). Uusi yksijumalainen uskonto ei ensin muuttanut suhdetta maisemaan kovin paljoa, sillä uuden hengen luomistyö kuulosti hyvinkin tutulta: ”Ja maa oli autio ja tyhjä, ja pimeys oli syvyyden päällä, ja Jumalan Henki liikkui vetten päällä”. Kuvauksesta puuttui vain sotka, mutta sen ihmiset tunsivat jo ennestään (Siikala 2013, 81, 148–156). Käytännössä niin paavit, piispat, papit, ylimystö, porvarit kuin rahvaskin elivät kansanuskon, magian ja uuden uskon synkretistisessä yhteensulautumassa, jossa yliluonnollisen ja luonnollisen eri muodot ja kerrostumat olivat osa maisemaa.

Kaupungistuminen ja teollistuminen, tiede ja tekniikka, koululaitos ja sanomalehdistö alkoivat vähitellen muuttaa maailmankuvaa ja sen myötä väestön maisemasuhdetta rationaalisemmaksi. Animatismi, luonnon elollistaminen, jatkui kuitenkin kirjallisuudessa, musiikissa, lehdistössä, lauluissa, kertomuksissa, saduissa ja kaskuissa. Kansansaduissa ovela kettu repolainen huijasi kaikkien iloksi vuorollaan niin korppia, jänistä, karhua kuin ihmistä itseäänkin. Kertomuksissa tuulella, puilla, kivillä, kallioilla ja vesillä oli edelleen oma äänensä ja henkensä. Kummitukset, haltiat, peikot, jättiläiset, noidat ja muut kirkon pakanalliseksi leimaamat yliluonnolliset olennot ajattelivat, puhuivat ja toimivat luonnossa ja kulttuurissa siinä missä enkelit ja pikkupirutkin (Harjumaa 2018; Simonsuuri 2017; Apo 1986, 16–17). Kansainvälisesti kuuluisiksi tulleissa kertomuksissa, kuten Lewis Carrollsin *Liisa Ihmemaassa* (alkuper. 1861), Carlo Collodin *Pinokkion seikkailuissa* (1883), Rudyard Kiplingin *Viidakkokirjassa* (1894) ja myöhemmin

vaikkapa J. R. R. Tolkienin *Tarussa sormusten herrasta* (1954), ihmiset, eläimet, kasvit, luonnonvoimat ja satuolennot seurustelivat edelleen vallattomasti keskenään, mikä kosketti ja koskettai edelleen ihmisten herkimpiä tunteja kautta maailman. Perinteinen ajattelevasta ja tuntevasta maisemasta koostuva maailmankuva jatkui epäkristillisessä muodossa vahvana niin korkea- kuin kansankulttuurin piirissä.

Maailma, luonnollinen ja yliluonnollinen, alkoi muuten kuitenkin jakautua yhä syvemmin. Saksalainen kirjailija, ornitologi ja eläintieteilijä Alfred Edmund Brehm julkaisi vuosina 1864–1893 kymmenosaisen eläintieteellisen kirjasarjan *Brehms Tierleben*, joka käännettiin monille kielille. Teoksissaan Brehm (esim. 1864) esitti vanhaan tapaan tietyt eläinlajit esimerkiksi viisaina, viekkaina tai katalina. Kokeellinen luonnontiede oli kuitenkin teossarjan ilmestyessä vahvistanut asemaansa huomattavasti länsimaisessa yhteiskunnassa, ja Brehmin perinteinen tapa kuvailla eläinten ominaisuuksia sai osakseen poikkeuksellisen vahvaa kritiikkiä. Myös suomalaiset luonnontieteilijät liittyivät rintamaan syyttäen Brehmiä antropomorfismista – siitä, että hän liitti ihmisen piirteitä, tunteita ja tavoitteita eläimiin (Reuter 1909; Palmgren 1950; 1954). Kohun myötä antropomorfismista tuli kokeellisissa luonnontieteissä kirosana, jopa perisynti ilman näyttöä eliöt (saati maisema) eivät voineet muistaa, ajatella, tuntea tai ilmaista itseään.

Toisaalla luonnontiede avasi kuitenkin madonreiän, jonka kautta eliöiden ja sitä kautta maiseman ajattelua tai pikemminkin ongelmanratkaisua saattoi lähestyä. Kyseinen madonreikä ei ollut nykypäivän hypoteettinen aika-avaruuden topologinen ominaisuus vaan sananmukaisesti madonreikä. Charles Darwin kiinnostui jo varhain kastematojen elämästä ja hän tutki ensimmäisenä maailmassa niiden vaikutusta maaperän muotoutumiseen. Darwin julkaisi vuonna 1881 yli 300-sivuisen kirjan *The Formation of Vegetable Mould through the Action of Worms, with Observations on their Habits*, jossa hän tutki näiden alkeellisten selkärangattomien eliöiden käyttäytymistä ja sopeutumiskykyä. Darwin tutki myös matojen ”mentaalaisia kykyjä” kokeellisesti levittämällä mullan pinnalle pitkulaisia kolmionmuotoisia paperinpaloja ja havainnoimalla, millä tavoin kastemadot vetivät ne sitten maan alle. Tulosten perusteella Darwin päätteli, että kastemadot olivat jollain tavalla kykeneviä ratkaisemaan (Darwin 1881, 9; laajemmin ks. Darwin 1872) kyseisen ongelman, koska ne vetivät paperinpalaset säännönmukaisesti käytäviinsä järkevimmällä mahdollisella tavalla. Darwin osoitti kokeellisesti, että kastematojen käyttäytyminen ei ollut pelkästään refleksinomaista reagoimista ulkoihin ärsykkeisiin – ne ratkoivat ongelmia.

Darwinin aikaansa edellä olevista tutkimuksista huolimatta antropomorfismin pelko esti luonnontieteilijöitä 1900-luvun loppupuoliskolle saakka tutkimasta eliöiden älykkyyttä juuri muuna kuin mekaanisena reagoimisena tai abstrakteina vaistoina. Tilanne alkoi hitaasti muuttua, kun Karl von Frisch, Konrad Lorenz (ks. 1953) ja Nikolaas Tinbergen saivat vuonna 1973 Nobelin palkinnon Darwinin hengessä tehdyistä etologisista tutkimuksistaan mehiläisten, lintujen ja kalojen käyttäytymisestä (Karolinska Institutet 1973). Nuoret biologit Jane Goodall, Dian Fossey ja Biruté Galdikas ryhtyivät puolestaan havainnoimaan Afrikassa kenttäolosuhteissa simpanssien, gorillojen sekä orankien kulttuuria (Morell 1993). Kesy naarasgorilla Koko osoitti lajien välisen viestinnän olemassaolon. Se oppi hoitajaltaan eläinpsykologi Francine Pattersonilta yli tuhat viittomaa, ymmärsi noin 2000 englannin kielen puhuttua sanaa ja käytti omia viittomiaan luovasti (Patterson 1981; PBS 1999). Vähitellen myös norsujen ja valaiden (ks. esim. Herzog & Johnson 2015), lintujen (Birdhead 2008, 113–115; Ackerman 2017), hyönteisten, ja nilviäisistä etenkin meritursaiden ilmeisen älykäs käyttäytyminen otettiin monitieteisten tutkimusten kohteeksi. Viimeisin mielenkiinnon aalto on kohdistunut kasvien tietoisuuteen

(Darwin 1880; Mikkonen 2016): miten kasvit havaitsevat, muistavat, oppivat ja vaikuttavat lähiympäristöönsä?

Pääongelmana näissä tutkimuksissa on luonnollisesti yhden lajin, ihmisen, rajallinen kyky selvittää, ymmärtää ja kuvata muiden lajien ja eliöryhmien hyvinkin erilaisia tavoitteita, käyttäytymistä ja viestintää. Olennaista on kuitenkin se, että maiseman eläin- ja kasvikunnan mahdollisen älykkyyden – tai mitä sanaa ilmiöstä halutaan käyttääkään – tutkimus on laajentunut vuosisadan aikana madonreiästä vedenpinnan alle, puun juuriin, latvoihin ja yläilmoihin. Luonnonmaantieteellisen maiseman älykkäiden eliöiden lajikirjo moninaistuu jatkuvasti. Kun tutkimus pyrki aiemmin erottamaan ihmisen luonnosta, nyt tavoitteena on ollut löytää ihmisen ja luonnon väliltä yhdistäviä tekijöitä (Viitala 2004). Tämän tutkimuksellisen käänteen seurauksena ainutlaatuisen, mutta ei yliveraisen ihmisen ajattelu on avautunut uudelleen muun luonnon suuntaan, minkä seurauksena jälkiteollisen ajan ihmisen luontosuhde on saanut aivan uusia ulottuvuuksia – joista osa on yllättävän lähellä itämerensuomalaisen perinteen näkemyksiä vuoropuhelusta luonnon kanssa (ks. Karjalainen 2008; Lukin 2011; Heinapuu 2017). Maisema on alkanut jälleen ajatella.

Kyseinen kerroksellisen maiseman tematiikka nousee tässä teemanumerossa esille kirjailija Olavi Paavolaisen innoittamana. Paavolainen (1946) lanseerasi *Synkän yksinpuhelun* vuoden 1941 marraskuun päiväkirjamerkinnöissään käsitteen *ajatteleva maisema*. Tällä hän tarkoitti ennen kaikkea luonnon, ympäristön ja ihmismielen vastaavuutta. Ajatteleva maisema on vuorovaikutteinen tila, jossa yhtäältä maisema vaikuttaa ihmisen ajatuksiin ja toisaalta ihmisen mielentila heijastuu maisemaan. Olemme, ajattelemme ja toimimme itse maisemassa, mutta samalla saatamme olla jonkun muun havainnoinnin, ajattelun ja tunteiden kohde. Ajatteleva maisema on inhimillistetty ja tunteva maisema; se on ihmisen ja muun luonnon toiveiden, toimien, traumojen ja kärsimysten näyttelijä ja näyttämö. (Riikonen 1995, 117–121; Mäkinen 2012, 22–27.) Maisema saattaa olla yhtä hyvin kaukainen koskematon kohde kuin täynnä ihmisen jättämiä historiallisia, väkivaltaisiakin merkkejä (Laakkonen, Tucker & Vuorisalo 2017), joita eri sukupolvet tulkitsevat kukin tavallaan – aistien ja tunteiden tai tutkimuksen ja älyn keinoin (Riikonen 1995, 123–125; ks. myös Laamanen 2014, 286; Haanpää 2017, 257–260).

Ajatteleva maisema saa meidät aistimaan, ajattelemaan ja toimimaan mitä erilaisin tavoin (Riikonen 1995, 121). Ilmasto, vallitseva vuodenaika, sääolojen äkilliset muutokset sekä maaston muodot ja luonnon muut paikalliset ominaisuudet pensaikon rasahduksista lähtien ohjaavat meitä ehkä enemmän kuin haluamme myöntääkään. Maiseman eri osat, kuten jäätiköt, meret, kosteikot, metsät, kalliot, vuoristot ja aavikot eläimiseen, bakteereineen, sienineen ja kasveineen vaikuttavat meihin kukin tavallaan. Jokaisella niistä on näkyvän maiseman lisäksi aivan omanlainen tunto-, maku-, haju- ja äänimaisemansa. Maiseman monikerroksellisuus synnyttää ihmisissä aistimuksia, ajatuksia, tekoja ja tarinoita. Moniaistinen maisema luo meissä tiedostetun lisäksi tiedostamattomia tapoja suhtautua siihen – me koemme, tunnemme ja ajattelemme maisemaa enemmän kuin tiedämme.

Meistä ei ole kilpailemaan muinaisten itämerensuomalaisten runonlaulajien kanssa kosmogonisista, maailman syntyä koskevista historioista ja myyteistä. Keskitymme tässä teemanumerossa yksinkertaisempiin kysymyksiin. Tavoitteenamme on ymmärtää humanistisesta näkökulmasta käsin, miten maisema merkityksellistetään sekä miten suhdetta maisemaan luodaan kulttuurissa, kerronnassa ja arkisissa käytänteissä. Artikkeleissa tarkastellaan, minkälaisia kulttuurisia arvoja ja ihanteita maisemäkäsitteisiin ja -suhteeseen on liitetty eri yhteyksissä.

Teemanumeron teksteissä tutkitaan ajattelevaa maisemaa niin aistihavaintona, vertauskuvallisena ja symbolisena ulottuvuutena kuin ihmisen muokkaamana kohteenakin.

Kirjallisuus

- Ackerman, Jennifer 2017: *Viisaat linnut*. Suomentanut Heli Naski. Jyväskylä: Atena.
- Anttonen, Veikko 1987: *Uno Harva ja suomalainen uskontotiede*. Helsinki: SKS.
- Apo, Satu 1986: *Ihmesadun rakenne. Juonien tyypit, pääjaksot ja henkilöasetelmat satakuntalaisessa kansansatuaineistossa*. Helsinki: SKS.
- Birkhead, Tim 2008: *Lintujen viisaus. Lintutieteen kuvitettu historia*. Helsinki: Readme.
- Brehm, Alfred Edmund 1864: *Illustrirtes Thierleben: eine allgemeine Kunde des Thierreichs*. Erster Band. Erste Abtheilung: Die Säugethiere. Erste Hälfte: Affen und Halbaffen, Flatterthiere und Raubthiere. Hildburghausen: Bibliographisches Institut.
- Darwin, Charles 1872: *The expression of the emotions in man and animals*. London: John Murray.
- Darwin, Charles 1880: *The Power of Movement in Plants*. Ed. Francis Darwin. Cambridge: Cambridge University Press.
- Darwin, Charles 1881: *The Formation of Vegetable Mould, Through the Action of Worms with Observations on Their Habits*. London: John Murray.
- Haanpää, Riina 2017: Vuoden 1918 sota. – Sivula, Anna, Riina Haanpää & Anni Ruohomäki (toim.), *Kuunarin kryssi. Merikarvialaisten historiaa 1860-luvulta 2000-luvulle*. Merikarvia: Merikarvian kunta. 227–267.
- Harjumaa, Pentti 2018: *Aaveriekköjä. Lappilaisia mystisiä tarinoita ja kummituksia*. Rovaniemi: Lapin yliopistokustannus.
- Harva, Uno 2018 [1948]: *Suomalaisten muinaisusko*. Helsinki: SKS.
- Heinapuu, Ott 2017: Reframing Sacred Natural Sites as National Monuments in Estonia: Shifts in Nature-Culture Interactions – Bergenthaler, Hannes & Peter Mortensen (eds.): *Framing Environmental Humanities*. Leiden: Brill. 86–102.
- Herzing, Denise L. & Christine M. Johnson (eds.) 2015: *Dolphin Communication and Cognition: Past, Present, and Future*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Honko, Lauri, Senni Timonen, Michael Branch & Keith Bosley 1994: *The Great Bear: A Thematic Anthology of Oral Poetry in the Finno-Ugrian Languages*. Helsinki: Finnish Literary Society.
- Karjalainen, Pauli Tapani 2008: Paikka, aika ja elämän kuva – Haapala, Arto & Kaukio, Virpi (toim.), *Ympäristö täynnä tarinoita. Kirjoituksia ympäristön kuvien ja kertomusten kysymyksistä*. UNIpress. 13–32.
- Karolinska Institutet 1973: The Nobel Prize in Physiology or Medicine 1973. [Online] < https://www.nobelprize.org/nobel_prizes/medicine/laureates/1973/press.html > [2.5.2018.]
- Laakkonen, Simo, Richard Tucker & Timo Vuorisalo (eds.) 2017: *The Long Shadows: A Global Environmental History of the Second World War* (Corvallis: Oregon State University Press).
- Laamanen, Ville 2014: *Suuri levottomuus. Olavi Paavolaisen kulttuurinen katse ja matkat 1936–1939*. Turku: k&h.
- Lorenz, Konrad 1953: *Eläimet kertovat. Eläinten käyttäytyminen tiedemiehen tulkitsemana*. Suom. Jukka Koskimies. Helsinki: Tammi.
- Lukin, Karina 2011: *Elämän ja entisyyden maisemat. Kolgujev nenetsien arjessa, muistelussa ja kerronnassa*. Helsinki: SKS.

- Lönnrot, Elias 2000: *Kalevala*. Helsinki: SKS [1849].
- Meri, Lennart 1970: *Vesilinnun kansa*. Elokuva.
- Meri, Lennart 1983: *Hopeanvalkea. Matka menneeseen oppaina aurinko, fantasia ja folklore*. Suom. Eva Lille. Jyväskylä: Gummerus.
- Mikkonen, Jukka 2016: Kasvit, kaikki heidän viisautensa. – *niin & näin* 3. < <https://www.netn.fi/artikkeli/kasvit-kaikki-heidan-viisautensa> > [2.5.2018.]
- Morell, V. 1993: Called 'Trimates', Three Bold Women Shaped Their Field – *Science* 260 (5106): 420–25.
- Mäkinen, Kari 2012: Olavi Paavolaisen katse kuolemaan. – Hapuli, Ritva (toim.), *Paavolaisen katse. Tulkintoja Olavi Paavolaisen kirjoituksista*. Helsinki: BTJ Finland. 22–27.
- Paavolainen, Olavi 1946: *Synkkä yksinpuhelu. Päiväkirjan lehtiä vuosilta 1941–1944*. Helsinki: Otava.
- Palmgren, Pontus 1950: Eläinpsykologiasta. – *Luonnon Tutkija* 54: 42–47.
- Palmgren, Pontus 1954: *Eläinpsykologia*. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Otava.
- Patterson, Francine & Eugene Linden 1981: *The Education of Koko*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- PBS 1999: *A Conversation with Koko the Gorilla*. The Public Broadcasting Service, Nature Documentary.
- Pulkinen, Risto 2014: *Suomalainen kansanusko. Samaaneista tonttuihin*. Helsinki: Gaudeamus.
- Reuter, O. M. 1909: Eläinten sielu aikamme tutkimuksen valaisemana. – *Kyläkirjasto. Lukemisia Suomen kansalaisille erinäisissä aineissa* 1:1–72.
- Riikonen, H. K. 1995: *Sota ja maisema. Tutkimus Olavi Paavolaisen 1940-luvun tuotannosta*. Helsinki: SKS.
- Siikala, Anna-Leena 2013: *Itämerensuomalaisten mytologia*. Helsinki: SKS.
- Simonsuuri, Lauri (toim.) 2017: *Myytillisiä tarinoita*. Helsinki: SKS.
- Viitala, J. 2004: *Inhimillinen eläin, eläimellinen ihminen*. Jyväskylä: Atena kustannus.
- Tarkka, Lotte 2005: *Rajarahvaan laulu. Tutkimus Vuokkiniemen kalevalamittaisesta runokulttuurista 1821–1921*. Helsinki: SKS.

Kiitämme kommentaareista ympäristönsuojelun dosentti Timo Vuorisaloa Turun yliopiston biologian laitokselta.

Filosofian tohtori Riina Haanpää on kulttuuriperinnön yliopistonlehtori Turun yliopiston Porin yksikössä.

Valtiotieteen tohtori, dosentti Simo Laakkonen on maisemantutkimuksen yliopistonlehtori Turun yliopiston Porin yksikössä.